

ՀԱՅՐԻԿ ՄՈՒՐԱԿՅԱՆ

ԾԱՏԱԽԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՆՅՅԱԼԻՅՑ

Ծատախը վասպուրականի գավառներից էր, որն ընկած էր Վանա լճի հարավային ափերով ձգված հայկական Տավրոս լեռնաշխարհում: Գավառն իր մեջ ընդգրկում էր պատմական Ռշտունիքից Բուժունիքը, Մոկաց աշխարհից՝ Արքայից և Ջերմաձոր գավառները, Անձնացաց երկրի մեծ մասը: Ծատախն ուներ 110 գյուղ, որոնցից 58-ը հաշարնակ, մնացածը՝ քրդաբնակ: 1915 թվականի տվյալներով հայ բնակչության թիվը շուրջ 10 հազար էր:

Ծատախի կենտրոն Թաղ ավանը գտնվում էր գավառի երեք գլխավոր ձորերի միացման հանգուցակետում՝ Արևելյան Տիգրիսի գեղատեղի ափին: Թաղը զուտ հաշարնակ մի ավան էր:

Տիգրիսի ձախափնյա առավել արգավանդ գետահովիտն ու Տաքու լեռնաշարը, որոնք հնուց ի վեր պատկանել էին հայերին, վերջին շրջանում բնակեցված էին Արտոշի աշիրաթի քրդական քոչվոր, կիսաքոչվոր և նստակյաց ցեղերով: Ծամակյան կառավարության հրահրումով արտոշցիները աստիճանաբար այդ վայրերից վտարել էին նրա բնիկ տերերին և յուրացրել նրանց ավանդական հողերը: Համառ մաքսաւումների և ծանր զոհերի գնով հայերին հաջողվել էր այդ գավառամասում պահպանել հայկական Քըրմենց, Առուսի, Կվերս, Տղապար, Առիգոմ, Ծեղջանց, Վախրով, Մաքոշկ և Մագրա գյուղերը, որոնց մի մասում արդեն բնակվում էին նաև քրդեր:

Քրդաբնակ գյուղերից շատերը դեռ պահպանում էին իրենց հայկական անունները՝ Դարենց, Հացիս, Ծառնոց, Նորհանդ, Արկանիս, Պաղք, Ծուղ, Գոմեր և այլն:

Հայրենի գյուղերից վտարված շատախցիները բնակություն էին հաստատել Տիգրիսի աջափնյա լեռնահովիտներում ու ձորերում, և Տիգրիս գետը վերածվել էր հայկական ու քրդական գյուղերի միջև բնական մի սահմանի:

Ծատախցիներն իրենց նոր բնակավայրերում կարողանում են համախմբվել, նվաճել կիսանկախություն և սանձել արտոշցիների զավթողական հետազու քայլերը: Ծատախցիները «Միշտ ալ զինական դիմա-

դրությամբ կծառանային տաճկական և քրդական բռնակալության դեմ»¹:

Ծամակյան բռնակալության հարաճուն ճնշումների հետևանքով 1870-ական թվականների վերջերին Ծատախը կորցնում է իր կիսանկախությունը: Բայց նոր պայմաններում շարունակվում է նրանց ազատագրական պայքարը՝ ավելի կազմակերպված ձևով: Դրան նպաստում է 1880 թվականին գավառում դարոցական ցանցի զգալի ընդլայնումը: Դարոցներ են հիմնվում ոչ միայն Թաղում, այլև գյուղերի մեծ մասում, ուր աճում ու դաստիարակվում է Սկրտիչ Խրիմյանի (Հայրիկի), Միքայել Նալբանդյանի, Սկրտիչ Պեշիկթաշյանի, հայր Դևոնդ Ալիշանի, Բաֆու, Ռ. Պատկանյանի հայրենաշունչ ստեղծագործություններով ոգեշնչված մի սերունդ:

Ծամակյան չարաշուք տերության և նրա գործիքը դարձած համիդեական հրուսակախների դեմ մղված տևական պայքարում կոփվում է Ծատախի հայությունը: Ծատախը դառնում է հայ ազգային շարժման նշանավոր օջախներից մեկը Արևմտյան Հայաստանում և հայապահպանման անառիկ մի պատվար՝ վասպուրականի հարավ-արևմտյան լեռնաշխարհում: Բռնատիրության դեմ ինքնապաշտպանական կոիվներում աճում ու մարտական մկրտություն են ստանում շատախցի բազմաթիվ շինականներ ու արհեստավորներ, որոնց անունները ակնածանքով էին տալիս վասպուրականում և նրա սահմաններից դուրս: Արմենակ Եկարյանն իր հուշերում նկատել է, թե Ծատախը վասպուրականի «Ջեյթունն էր, մաքուր ու կտրին հայությամբ մը և, հետևաբար, միշտ փուշ թշնամիի աչքին»²:

Ծատախի ազգային շարժման հնագույն և նշանավոր դեմքերից են Կանեթ գյուղացի Չաթուն (սպանված Դերկավանքում 1894 թ.), Ծերոն (զոհված

¹ Անեմյան Հայկ, վասպուրական, Վենետիկ, 1930, էջ 367:

² Եկարյան Արմենակ, Հուշեր, Գահիրե, 1947, էջ 186:

նույն վանքի շրջանում 1895 թ.), Մուրն (գոհված Հայոց ձորի Կոտապաշ գյուղում 1888 թ.), Հովհաննես Ավետիսյանը (գինատար խմբի հրամանատար, գոհված Աբաղայի Խաչան գյուղի մոտ 1899 թ.), Կաղայի գյուղացի Վահրամ Ղազարյանը (գինատար հեծյալ խմբի հրամանատար, գոհված Սարայի Թագի գյուղի մոտ 1804 թ.), Սևոթիկին գյուղացի Բազիկ Պետրոսյանը (գոհված Կոտուլի ձորում 1918 թ.),

Ծառախ գավառի քարտեզը

Կոտվանք գյուղացի Հարություն Գլանյանը (մահացած Իրաքում 1920 թ.), Հինենց գյուղացի Ազո Հարությունյանը (վախճանված Աշտարակում 1937 թ.), Կաղայի գյուղացի Մուրադ Փիրումյանը, Սոնդ գյուղացի Թովմաս Քանդարյանը (Իհնո) և ուրիշներ:

1896 թվականի վանի հերոսամարտին մասնակցել են բազմաթիվ շատախյեցիներ, որոնցից քաջի անուն են վաստակել Կաղայի գյուղացի Փոխիկը (գոհված Գարահիսարի լանջին 1896 թ.), նույն գյուղացի Մընջոն, Սևոթիկին գյուղացի Մուրադ և Սարգիս եղբայրները, Խուժար գյուղացի Թաշոն, Ծերոն, Ջնդոն (բռնորդ էլ ճահատակված), նույն գյուղացի Աբրահամ Մանուկյանը (ուսուցիչ), Թաղեցի Հովսեփ Զաքարյանը, Աբրահամ Տեր-Մարգարյանը, Մուրադը և շատ ուրիշներ:

1895—1896 թվականների համիդյան արհավիրքների օրերին ծանր փորձություն ապրեց նաև Ծառախի հայությունը: Արտոշի համիդեական հրոսակալները Միթմեի և Ծաքք աղայի գլխավորությամբ անակնկալ հարձակումներով հրկիզեցին ու

ամաչացրին գավառի Խուժար, Կոճեր գյուղերը, լիովին կողոպտեցին հայկական բոլոր բնակավայրերը: Ունեզրկված բնակչության մի մասը ապաստանել էր լեռնային կամաններում, անտառներում, մյուս մասը կենտրոնացել էր Թաղ ալանում ու Փեսանդաշտում: Այս վայրերը շուտով դարձան Ծառախի հայության զինված ինքնապաշտպանության օջախներ: Ինքնապաշտպանական կոիվների շնորհիվ Ծառախի հայությունը փրկվեց զանգվածային ջարդերից: Հայ գոհների թիվը գավառում հաշվվում էր 248 մարդ:

Համիդյան նախնիներին հաջորդեց հայկական և համիդեականություն չընդունած քրդական գյուղերի հողերի հափշտակումը, գյուղացիների բռնի ճորտացումը: Գավառում մոլեգուն էր սովը: Ծառախի հայերին օգնության հասան գավառի ոչ-համիդեական քրդերն ու Մոկսի հայերը: Վերջիններս գերծ էին մնացել օսմանյան ջարդերից՝ Մոկսի բուրդ ցեղապետ Մուրթուլա բեկի օգնությամբ:

1895—1896 թվականներին արևմտահայերի նկատմամբ օսմանյան բռնապետության կազմակերպած մահալոր կոտորածները կարևոր դաս տղան Ծառախի հայ ազգային գործիչների համար: Օսմանյան «արեխանա» կառավարության հանդեպ նրանց չնչին հույսերն անգամ իսպառ մոռան: Այս շրջանում արդեն պարզ դարձավ, որ օսմանյան երկրի չարիքների պատճառը սուլթանական ռեժիմն է: Թուրք պետության ներկայացուցիչները երկիրն իսլամացնելու մոլուցքով բռնված՝ հայկական բնակավայրերը դարձրել էին խոշտանգված դիակների համատարած գերեզման: Այս պայմաններում միամտություն էր հուսալ, թե հնազանդության և հավատարմության միջոցով կարելի կլինի գերծ մնալ թուրքական արհավիրքներից, երաշխավորել հայության գոյատևությունը: Ժողովրդի հավանական փրկության համար մնում էր միակ ճշմարիտ ուղին՝ զինված ինքնապաշտպանությունը: Հենց այս ուղին դարձավ ստավել հեռախոս ու բանիմաց ազգային գործիչների ճշմարտանք: Մեկընդմիջ աչդ ճանապարհի վրա կանգնեց նաև Ծառախի հայությունը: Ծառախում այս դեպքերի ազդեցությամբ ժողովրդա-ազատագրական շարժումն առավել իմաստավորվեց, հասունացավ և վերածվեց սուլթանական ռեժիմի դեմ գիտակցված պայքարի:

Ծառախի հայ ղեկավար գործիչները համառ աշխատանք ծավալեցին բուրդ բնակչության հետ միասնական ճակատ ստեղծելու համար: Նրանց հաջողվեց բարեկամական հարաբերություններ հաստատել թուրքական ոչ-համիդեական ցեղերի հետ: Փոխադարձ օգնության, եղբայրական լավագույն փոխհարաբերություններ ստեղծվեցին Մոկսից ամիրա Մուրթուլա բեկի և նրան ենթակա ամբողջ բուրդ բնակչության հետ: Այս իրադրությունը հնարավորություն տվեց, որ 1907 թ. աշնանից Ծառախում լայն շարժում սկսվի ճորտամարտության լուծը թողափելու համար: Հայ շինականներն ամբողջ գավառում հրաժարվեցին իրենց բերքի զգալի մասը հանձնել համիդեական ինքնակոչ «տերերին»։ ճրանց ներկայացուցիչներին դուրս վտարեցին հայրենի գյուղերից: Կոտվանք, Միծանց, Հինենց, Ջնուկ, Կանեթ, Կաղայի, Արմաշտ և այլ գյուղե-

րում տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ, որոնք վերջացան հայերի հաղթանակով: Գավառի մի շարք քրիստոնեական գյուղերի բնակչությունը, հետևելով հայերի օրինակին, մուսուլման սկսեցին վտարել իրենց գյուղերը ճորտացնող համիդեական աղաներին:

Ճորտատիրության դեմ գավառում ծավալված զինված պայքարը գլխավորում էին Միծանց գյուղացի Գյուլամիր Մուրադյանը, Կոտուկանք գյուղացի Հաբուսյուն և Արրո Գյանյանները, Հինեց գյուղացի Ազո Հարությունյանը, Արմառ գյուղացի Մելիք Աբրահամյանը, Վնուկ գյուղացի Միրզո Բազյանը, Կադյի գյուղացի Արշակ Մկրտչյանը և ուրիշներ:

Օսմանյան սահմանադրական կարգերի հռչակումը ուրախությամբ ընդունվեց նաև Շատախում: Բայց գավառի փորձված գործիչները մեծ հույս չկապեցին այդ սահմանադրության հետ և շարունակեցին հոգալ ժողովրդի ինքնապաշտպանության մասին: Շատախի մարտական խմբերը դուրս չբերվեցին ընդհատակից, բնակչությունն իր աղքատիկ միջոցներով աշխատում էր զենք և ռազմամթերք ձեռք բերել: Այդ օրերին «Շատախ գավառի 10 հազար գյուղացիությունը մոտ 7 հազար օսմանյան հնչուն ոսկի տրամադրեց իր ինքնապաշտպանության գործին»³:

1908 թվականից գավառում սկսեցին լույս տեսնել «Տիգրիս» և «Անկախ Տիգրիս» գաղտնի խմորատիպ պարբերականները: Թաղում ցուցադրվում էին հայ-թուրքական ներկայացումներ: Ազգային գործիչների ջանքերով գյուղերում կազմակերպվում են երիտասարդության զինավարժություններ և դասախոսություններ: Հովանի Ջաքարյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է գավառի շրջակայքի արհեստագործական միությունը:

Այս բոլորը վկայում են Շատախի հայ ղեկավար գործիչների հասունության և հեռատեսության մասին: Գավառի տարբեր ազգային կազմակերպությունների միջև պայքարը երբեք սուր բնույթ չէր ընդունում: Վտանգի ժամին, թշնամու դեմ նրանք իրենց քաղաքական նեղ շահերը կարողանում էին ենթարկել ժողովրդի ընդունու շահերին և ի հողես գալ միասնաբար:

Կիլիկիայի հայության 1909 թվականի ապրիլյան աղետն ու Ադանայի ջարդերը եկան վերջնականապես մարելու օսմանյան սահմանադրության հետ կապված Շատախի հայության աղտոտ հույսերը: Դրան հաջորդող շրջանում որքան ավելի պարզորոշ էր դառնում իթթիհայի եռապետության թշնամաքը հայ ժողովրդի նկատմամբ, այնքան ավելի զգաստ քայլերի էին դիմում Շատախի հայ գործիչները: Դեռ 1912 թվականին Թաղում գումարված մարտական խմբերի ղեկավարների ժողովը որոշում է՝ «Էն կկատի ունենալով, որ Օսմանյան սահմանադրությունը և նրա ղեկավար իթթիհայ կուսակցությունը թշնամական դիրք են ընդնա հայ ժողովրդի շարքերի նկատմամբ, անհրաժեշտ է ինքնապաշտպանությանը զարկ տալ և

պատրաստվել դիմագրավելու ամեն մի անակնկալ»: Նույն թվականին գավառում սկսվում է ինքնապաշտպանության մարմին, որն զբաղվում է զենքի, զինամթերքի հայթայթման, ժողովրդին զինվելու հոգսերով:

1915 թվականի հունվարին Թաղում քննվում ու հաստատվում է գավառի ինքնապաշտպանության նախապատրաստման ծրագիրը: Ընտրվում է զինվորական ղեկավար մարմին, սահմանվում են պաշտպանական դիրքերը, տեղաբաշխվում են մարտական խմբերը, զինամթերքի և պարենի պաշարներ են կուտակվում հենակետային դիրքերում: Ավելի ջերմ հարաբերություններ են հաստատվում քուրդ ռայա բնակչության, Մուրթուլա բեկի և իր ցեղի հետ: Մուրթուլա բեկը հանձն է առնում թուրք-համիդեական ուժերին արշիլել Մոկյաց գավառի սահմաններից հարձակվելու Շատախի վրա, իսկ նահանգի ղեկավար խոստանում է ապաստան տալ հայերին: Այս իրադրությունը զգալիորեն ամրացնում է Շատախի հայության դիրքը իր բնաշխարհում: Շատախը դառնում է մի դժվարամարս պատատ օսմանյան զիջատչի համար:

Թուրքական կառավարությունը «միջոցառումներ» էր ձեռնարկել, որպեսզի Շատախի հայության բնաջնջումը չմտադրվի: Կուսակալության հրամանով քուրդ զորակոչիկներից ովքեր հանձն էին առնում մասնակցելու հայկական կոտորածներին, ազատվում էին ռազմաճակատ մեկնելուց: Դա շահագրգռում էր քրդերին, որովհետև ռազմաճակատի մեկնումը վտանգի փոխարեն այստեղ նրանց ապաստում էր «դյուրին» հաջողություն ու առատ ալվար: «Շատախի մի քանի աչքի զարնող քուրդերի հետ ունեցած խոսակցության ատեն մարդիկ ազատ կերպով կխոստովանեին, որ իրենց երախտապարտ կհամարեն հալչեին, որովհետև նրանց պատճառով իրենք ազատ, փոխանակ կովի առաջին գծի վրա լինելու, իրենց զինվորական ծառայությունը կկատարեն Շատախի իրենց տների մեջ»⁴: Այս ձևով Շատախի հայության դեմ դուրս էին եկել Արտուշի աշիրաթի մեջ մտնող քրդական մոտ 50 ցեղեր ու ցեղախմբեր: Նրանց միացել էին Բարվարի, Սիլերդի, Նիզամի և Դիարբեքրի հարավ-արևելյան շրջաններում ապրող քրդական ցեղերից շատերը:

Շատախի դեմ հանված էր նաև վանում եղած թուրքական զորամասերից մեկը: Շահին Արքիկյանի վկայությամբ՝ Շատախի վրա կենտրոնացված էր մոտ 6 հազարի հասնող զինվորական ուժ⁵:

Պատերազմի դեռ առաջին օրերից թուրքական կուսակալությունը Շատախի Սևոսիկին և Գոմեր գյուղերում կազմակերպել էր ճորտ պահակախմբեր, որոնք Խան, Սակ, Խումար գյուղերի ու Թաղի պահակախմբերի հետ միասին հսկողության տակ էին վերցրել գավառի հայկական գյուղերը ու հաղորդակցության

⁴ Ա.Ն.Ման Հայկ, Վասպուրական, էջ 62—63:

⁵ Տիգրան Բաղդասարյան, անտիպ հուշեր՝ գրված 1915 թ. Աշտարակում (բնագիրը՝ Երևանի Պետ. թանգարանի արխիվում):

⁶ Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1916 թ. № 24, էջ 9:

³ Ա.Ն.Ման Հայկ, Վասպուրական, Վենետիկ, 1930, էջ 62 (Ս. Մնարույանի հուշերը):

ճանապարհները: Կրկնապատկվել էր հին պանակախմբերի անձնակազմը: Թաղի պահակակազմը 30-ից հասցվել էր 100 մարդու: Կազմակերպվել էր նաև մի շրջիկ պահակախումբ, որը պատժիչ արշավախմբի դեր էր կատարում:

1914 թվականի դեկտեմբերից սկսած, իրար հաջորդող տագնապալի լուրեր էին հասնում Օստախ՝ Սարայի Բաշկալեի, Աղբակի, Բերկու, Թիմարի, Կարկատի, Ալջավազի և այլ գավառներում թուրք-համիդեականների սանձազերծած տուկալի վայրագությունների մասին: Օտտուկ հայտնի է դառնում թուրքական բանակ զորակոչված հայ երիտասարդների զինաթափման ու զանգվածային զնդակահարությունների փաստը: Թուրքական բանակ զորակոչված թաղեցի 75 երիտասարդներից 65-ը զնդակահարվել էին՝ առանց որևէ պատճառի: Մնացած տասը մեծ դժվարությամբ փախուստի էին դիմել, հասել տուն:

Մարտի սկիզբներին իբրև հյուր Խուճար գյուղի պահակատուն է հրավիրվում Կաճեթ գյուղի ինքնապաշտպանության ղեկավար Պետրոս Տեր-Հովհաննիսյանը, որը դեռ պահակատան շեմին ոտք չդրած, դավադրաբար սպանվում է՝ իրեն ուղեկցող ընկերոջ հետ միասին: Մարտի կեսերից, զորակոչից խուսափողներին հայտնաբերելու և պատերազմական հարկերը գանձելու պատրվակով, թուրքական պատժիչ արշավախումբը ոտքի տակ է տալիս գավառի բոլոր հայկական գյուղերը: Զարհուրելի վայրագություններ են կատարվում Կաճեթ, Ջնուկ, Հինեց, Կաղպի, Սակ գյուղերում:

Այս դեպքերն անշուշտ հայության համընդհանուր կոտորածի նախանշաններն էին, որոնց հանդեպ չէր կարելի անտարբեր մնալ: Թեև դաճակցության նահանգային կենտկոմը հրահանգում էր խաղաղ մնալ, բայց շատախցիկների համբերությունը սպառվում էր:

Ապրիլի սկիզբներին թուրքական ոստիկանության ծառայող քուրդ Բենոն խմբապետ Ազատ Սիմոնյանին հասցեագրած գաղտնի նամակով հայտնում է թուրքական կառավարության ծածուկ հրամանի մասին՝ Օստախի հայերին իսպառ ոչնչացնելու վերաբերյալ: Այդ կարգի նախագծուղարկումներ լինում են նաև ուրիշ քրդերի միջոցով:

Ապրիլի 10-ին կառավարությունը ձեռքակալում է Օստախի աչքի ընկնող 6 հայ գործիչների, այդ թվում Բահաեդդին ժողովի անդամ, գավառի հայկական դպրոցների տեսուչ Հովսեփ Չոլոյանին: Խուզարկության ընթացքում նրա մոտ հայտնաբերվում են գավառի հայկական մարտական խմբերի ցուցակները, տվյալներ զենքերի ու փամփուշտների քանակի մասին:

Ինքնապաշտպանության զինվորական մարմինը պահանջում է գավառապետից՝ կալանքից ազատել ձեռքակալվածներին: Գավառապետ Համդի քեյը, հակառակ դրան, խնդիր է դնում՝ անհապաղ հանձնել բոլոր զենքերը և զորակոչի ենթակա երիտասարդներին: Կողմերի համդիպումներն ու բանակցությունները ավարտվում են առանց արդյունքի: Ստեղծվում է լարված դրություն. զենքերը հանձնել՝ ճշմանակում էր թուրք դահիճների «խղճմտանքին» են-

թարկել գավառի անգն, անպաշտպան բնակչությանը. չհանձնել՝ նշանակում էր ընդունել կառավարության մարտամիավորը և դիմել զենքի:

Ապրիլի 11-ին Թաղում գումարվում է ազգային գործիչների գաղտնի ժողով, ուր քննվում է այս կացությունից ելք գտնելու հարցը: Ժողովականները միաբերան պահանջում են չհանձնել զենքերը, գավառում հայտարարել զինվորական դրություն, մարտական խմբերը դուրս բերել ընդհատակից, կովի մինչև վերջին մարդը և վերջին փամփուշտը: Ժողովը հաստատում է այս պահանջները: Հնտրվում է զինվորական նոր շտաբ, որի մեջ մտնում են Տիգրան Բաղդասարյանը, Սամվել Մեսրոպյանը, Ազատ Սիմոնյանը, Գյուլամիր Մուրադյանը, Հովիկ Պապիկյանը և Թովմաս Գալստյանը: Ստեղծվում է մատակարարման հանձնաժողով՝ Հմայակ Չոլոյանի և Հմայակ Բաղդասարյանի գլխավորությամբ, զինվորական արհեստանոց՝ Կարապետ Դուռոյանի ղեկավարությամբ. եկեղեցու գավիթը տրամադրվում է զինարհեստանոցին: Կազմակերպվում են ամրաշեն բանվորների, սուրհանդակների, հիվանդապահների ջոկատներ:

Ժողովը որոշում է Թաղ աղանը դարձնել գավառի ինքնապաշտպանական գլխավոր հենակետ: Թաղը հայկական գյուղերը միացնող կարևոր ճանապարհների նախադուռն էր: Թաղում պիտի վճարվեր պաշտպանական կոիվների հսկողականի կամ պարտության քախտը: Թաղի վրա կենտրոնացված էին թշնամու գլխավոր ուժերը: Ժողովը որոշում է Թաղում ստեղծել պաշտպանական վեց դիրք՝ Գարունյանի տուն-դիրքը՝ 20 ուղվիկներով (ղեկավար՝ Չոլոյան Պետրոսյան), քարե կամուրջի դիրքը՝ 13 ուղվիկներով (ղեկավար՝ Տերտրանց Գրիգոր), փայտյա կամուրջի դիրքը՝ 14 ուղվիկներով (ղեկավար՝ Ծահեն Աթրիկյան), Գլխանց տուն-դիրքը՝ 17 ուղվիկներով (ղեկավար՝ Միլան Մուրադյան), Տեր-Մարգարյանի տուն-դիրքը՝ 20 ուղվիկներով (ղեկավար՝ Հովսեփ Գարունյան), Ազգային այրի դիրքը՝ 6 ուղվիկներով (ղեկավար՝ Տղասապրոցի Ջիրո):

Նշված դիրքերը փակվում էին թշնամու ճանապարհը Թաղի միջով Օստախից դեպի Վան, խզում էին նրա կապը Տիգրիսի աջափնյա վայրերի հետ, ուր կային հայկական 50 գյուղեր, և հսկողության տակ էին պահում թշնամու զինված ուժերի տեղաշարժերը Թաղի մատույցներում:

Ժողովի որոշմամբ Փեսանդաշտի գավառամասը նույնպես վերածվում է պաշտպանական կարևոր հենակետի, որտեղից սպառվում էր թուրքական բանակի հարձակումը: Վանից դեպի Օստախ տանող ճանապարհները անցնում էին Արտուսի Բարատտոսիկ և Կարաքլախ լեռնանցքներով ու Փեսանդաշտի լեռնահովտով: Փեսանդաշտի և Գավաշի միջև ընկած Արտուսի լեռնաշղթան իշխող դիրք էր, որտեղից կարելի էր փակել թուրքական զորքերի ճանապարհը Վանից դեպի Օստախը:

Փեսանդաշտում կազմակերպվում է ինքնապաշտպանության առանձին շտաբ՝ Լևոն Շադոյանի և Վահակ Գյուլազի Ասպո Գրիգորյանի ղեկավարությամբ:

տարի կազմում ընտրվում են նաև Սկրտիչ Մարտիկյանը (Կարկառի Հաղթ գյուղից), Միրում Զատյանը (Ծատախի Կանթո գյուղից), Արշակ Ալաբաբյանը (Կարկառի Եղեգիս գյուղից)։

Այդ հատվածի պաշտպանությունն ամրացնելու պատակով Ծատախի մարտական ուժերից առանձնացվում են 85 զինյալ, որոնք Գավաշից և Կարկառից լքած 75 ռազմիկների հետ միասին տեղաբաշխվում են 4 գլխավոր դիրքերի վրա։ Բարատոտիկի լեռանցքի դիրքը՝ 80 ռազմիկներով, Լեռն Ծաղոյանի և Մարտ Գրիգորյանի հրամանատարությամբ, Կարկառի լեռանցքի դիրքը՝ 35 ռազմիկներով, ճորտուղի Մուրադի հրամանատարությամբ, Ծափուրարի դիրքը՝ 25 ռազմիկներով, Բազիկ Պետրոսյանի հրամանատարությամբ, և Նաո գյուղի դիրքը՝ 15 ռազմիկներով, կարկառի Մանուկի հրամանատարությամբ։

Ծատախի ինքնապաշտպանական հանգույցներից նաև գավառի հարավ-արևմտյան ծայրամասերում կան Արմշատ գյուղը, որտեղից սպառվում էին արվարի, Սղեղի և Խիզանի թուրք-համիդեական տասկախների հարձակումները։ Այդ հատվածի պաշտպանությունը հանձնարարված էր Արմշատ և Բազիկ գյուղերի մարտական խմբերին, որոնք միասին էին մոտ 100 ռազմիկ։ Ինքնապաշտպանության ղեկավար էր նշանակված արմշատցի Մելիք Պահանջյանը։

Պաշտպանական մի շարք դիրքեր են ստեղծվում գրիսի ակերին ընկած գյուղերում և կամուրջների և Դրանցից Խոլքստան կամուրջի դիրքը 35 ռազմիկներով փակվել էր հարավային շրջաններից թըշմուռ հարձակման ճանապարհը Թաղ ավանի վրա նկատվող Ազո Հարությունյանը, Բոլս գյուղի դիրքը ռազմիկներով պաշտպանելու էր Եփվատան կարգը և Մոկաց ճանապարհը (ղեկավար Սեթ Բոլան), Սոզվանց գյուղի դիրքը 13 ռազմիկներով պաշտպանելու էր շրջենտորոնի թիկունքը և ապակվելու էր նրա կապը Ծատախի ձորի գյուղերի հետ նկատվող Սահակ Չոլոյանը, Հաշկանց գյուղի դիրքը 11 ռազմիկներով պաշտպանելու էր Հաշկանցի մուրջը (ղեկավար՝ Արշակ Պետրոսյան), Բրմենցի դիրքը 12 ռազմիկներով ապահովելու էր Տիգրի աջ ափին ընկած հայկական 9 գյուղերի պաշտպանությունը (ղեկավար՝ Հակոբ Աղեկյան)։ Ժողովի լքմամբ այդ գյուղերի հաշտությունը կենտրոնացավ Բրմենց գյուղում, որ կազմակերպվելու էր նրանց ճանապաշտպանությունը։ Կոռովանց գյուղացի Արգիշտյանի և Կաղսի գյուղացի Արշակ Մկրտչյան մարտական խմբերը 40 ռազմիկներով պաշտպանում էին գավառի արևմտյան ճանապարհները։

Ռազմակերպվում է նաև 50 հոգուց բաղկացած (հետախ) մարտական խումբ Ազատ Սիմոնյանի ամանատարությամբ։

Ելապիտով, Ծատախի հաղթությունը Գավաշից և Կարկառից փոխադրված 75 ռազմիկների հետ միասին թշմառու 6 հազարանոց զինվորական ուժի դեմ

հանում էր ընդամենը 526 ռազմիկ։ Ուժերի այս անհավասարության պայմաններում Ծատախի հայ ռազմիկները հանձն են առնում ամբողջ գավառի պաշտպանության գործը։

Հայկական դիրքերի պաշտպան կորագիծը ձգվում էր ավելի քան 80 կիլոմետրի վրա։ Վնոված էր թշմառուն չգիջել ոչ մի գյուղ և ոչ մի թիզ հող։

Ապրիլի 12-ի երեկոյան Թաղում գումարվում է մարտական խմբերի ղեկավարների ընդհանուր ժողով։ Ժողովը քննում և ընդունում է մարտական գործողությունների ծրագիրը։

Ապրիլի լույս 13-ի գիշերվա ընթացքում Ծատախի մարտական խմբերը անակնկալ հարձակումներով ոչնչացնում են հայկական գյուղերում եղած թուրքական բոլոր պահակետներն ու պահակախմբերը, կտրում են գավառը Վանի հետ կապող հեռախոսալարերը, մի քանի տասնյակ կիլոմետրերի վրա փչացնում են հեռախոսագծերի պոկները, քանդում են Տիգրիսի փայտյա կամուրջները, փակում են ճանապարհները, խզում են հաղորդակցությունը Ծատախի ու Վանի թուրքական ուժերի միջև և նույն օրվա վաղ լուսաբացին դիրքավորվում են գավառի հարավային ծայրամասից սկսած, Տիգրիսի աջ ափի երկարությամբ մինչև Թաղ, այստեղից էլ մինչև Քարե դաշտ ու Արտուսի լեռնաշղթան։

Ապրիլի 14-ին Գյուլամիր Մուրադյանի, Ազո Հարությունյանի և Արթուր Գյանյանի մարտական խմբերը Սակ գյուղում շրջապատում ու ոչնչացնում են թուրքական պատմիչ արշավախումբը։ Մարտական գործողությունների ընթացքում հերոսաբար զոհվում է Ծատախի անվերք գավառի Գյուլամիր Մուրադյանը։

Նույն օրը գավառապետ Համդի Ենյը, Մանսուր Էֆենդիի միջոցով, պահանջում է, որ գավառի 30 աչքի ընկնող անձինք ներկայանան իրեն՝ բանակցություններ վարելու համար։ Ներկայացնալու դեպքում Համդի Ենյը խոստանում է կալանքից ազատել Հովսեփ Չոլոյանին։ Ինքնապաշտպանության զինվորական շտաբը բանակցություններ վարելու իրեն նախահավան պայման պահանջում է ազատ արձակել գավառի 6 նշանավոր գործիչներին, զինաթափ անել և ցրել Թաղում կուտակված թուրք-համիդեական հրոսակախմբերը, քանդել հալերի դեմ կառուցված ուղիական ամրությունները։ Զինվորական շտաբն իր հերթին պատրաստակամություն է հայտնում ցրել հայկական մարտական խմբերը, քանդել դիրքերը՝ եթե թուրքական կողմը վաղօրոք իրագործի առաջարկված պայմանները։ Զինվորական շտաբի պահանջները մնում են անարձագանք։

Սկսվում է Ծատախի հաղթության հերոսական ինքնապաշտպանությունը։

⁷ Տիգրան Բաղդասարյանն իր հուշերում Ծատախի հայ ռազմիկների թիվը հաշվում է 321 մարդ։ Մեզ համար պարզվեց, որ նրա հաշվի մեջ չեն մտել Արմշատի, Կանթոյի, Փեսանդաշտի ուժերը։ Կոնկրետին մասնակցած մարդկանց շնորհիվ մեզ հաջողվեց ճշտել այս թիվը։

ստիպված դադարեցնում է մարտական գործողությունները Փեսանդաշտի ուղղությամբ և իր գլխավոր ուժերը փոխադրում է Վան, ուր բռնկված էր ապրիլ-մայիսյան հերոսամարտը:

Փեսանդաշտը թշնամու համար դառնում է անմատչելի, այդ պատճառով թշնամին Շատախում ունեցած իր ուժերի հետ կապվում էր միայն Տիգրիսի վերին ձորերից իջնող դժվարանց ճանապարհներով: Նամակների փոխանակությունը տևում էր ոչ պակաս 20 օր: Վանից ուղարկված թուրքական երկու թնդանոթը մինչև հասնում են Շատախ, տևում է 25 օր:

Փեսանդաշտում պաշտպանվում էին նաև ջարդերից մի կերպ ազատված Թիմարի, Հայոց ձորի, Գավաշի, Կարմկանի գավառների բնակչության բզկետաված զանգվածները՝ մեն մասամբ կամաք, երեխաներ, որոնց թիվը հասնում էր 7000-ի: Փեսանդաշտի հայկական 4 գյուղերի 112 ընտանիքները գրկաբաց պատուպարել էին նրանց՝ շինականի իրենց համետ հարկերի տակ: Եվ նրանց սնունդով ապահովելու համար հանրապետությունը էին իրենց պարենային պաշարները, ոչխարներն ու խոշոր եղջերավոր անասունները, կազմակերպել էին նորմավորված սնունդ թե՛ տեղացի և թե՛ եկվոր բնակչության համար:

Ապրիլի 15-ից մինչև մայիսի 1-ը տեղի ունեցած մարտերի ընթացքում թշնամու գերազանց ուժերի հարձակումները հերոսաբար ետ են մղվում նաև Թաղի, Արմշատի և այլ պաշտպանական հաստիճաններում: Հայկական պաշտպանական շղթան ճեղքվում ուղղությամբ հակառակորդի հասնող փորձերը ձախողվում են ամենուրեք:

Այդ պայմաններում մայիսի 2-ին Թաղում դարձյալ գումարվում է մարտական խմբերի ղեկավարների ժողով: Բնկվում է դաշնակցության նահանգացին կոչվողների նամակը, որով պահանջվում էր Շատախի մարտական ուժերը դուրս բերել գավառից և փոխադրել Վան, իսկ բնակչությանը թողնել տեղում: Ժողովը կրկին մերժում է այս կարգադրությունը. «Բոլորս ուժգին հակառակվեցանք այդ մտքին և ըստի, որ մենք մինչև վերջին շունչը պիտի պաշտպանվենք և մեր կիներու ու տղաքներու հետ պիտի մեռնինք»⁸: Լևոն Շաղոյանը հարց է տալիս՝ «Հապա վաղը հիշե՞ թողանդները գոռան ձեր գլխուն, ի՞նչ կընենք»: «Կմեռնենք,— լինում է մարտախմբերի ղեկավարների վճռական պատասխանը,— մեռնելն անդի բան մը կ'ս'եր: Թող թքեն մեր դիակի վրա, բայց ոչ երեսին»⁹: Ժողովը մերժում է նաև Արմշատ գյուղի դիրքերը լքելու մասին գավառի զինվորական շտաբի առաջարկը:

Մայիսի սկզբներից հակառակորդն իր ուժերի զգալի մասը կենտրոնացնում է Արմշատի պաշտպանական հատվածի վրա, ուր կատաղի կռիվներ են բորբոքվում: Թշնամին ձգտում էր գրավել Արմշատ և Կանեթ գյուղերը, թևանցել ինքնապաշտպանական շղթան և թիկունքից ու ճակատից հարվածի տակ վերց-

նել Թաղ ավանը: Արմշատի դեմ կռվում էին միլիանցի, կավտանցի, մամուռանցի, ալանցի և եզնանցի համիդական հրոսակախմբերը, իրենց ցեղապետների գլխավորությամբ: Մայիսի 5-ի գիշերը թշնամուն հաջողվում է վերականգնել Ջալվանց փայտե կամուրջը. սի բանի հարյուր հրոսակներ անցկացնել Տիգրիսի աջ ափը և հարձակողական մարտեր ծավալել Արմշատ գյուղի գրավման համար: Թաղից օգնության է շտապում Ազատ Սիմոնյանի պահեստի խումբը, լայց մինչև նրա հասնելը Արմշատի և Կանեթի մարտական խմբերը ջախջախում են հակառակորդին, որը նահանջում է դեպի իր ելման դիրքերը՝ տալով 40 ուսանված, մեծ թվով վիրավորներ և 12 զերի: Մարտում սպանվում է նաև միլիանցիների ցեղապետը:

Հակառակորդը այս անհաջողությունից հետո վերախմբավորում է իր ուժերը և գլխավոր հարվածն ուղղում Բոլս, Աղվանց գյուղերի դիրքերի վրա: Մայիսի 9-ի գիշերը թշնամին վերականգնում է միլիտան փայտե կամուրջը և Ավտիկնա գետի աջ ափն է ածցկացնում մոտ 400 մարդուց բաղկացած գումարտակ: Լուսաբացին հակառակորդի գումարտակը շրջապատման մեջ է առնում Բոլս գյուղը և կրակ ուցում: Անհավասար, օրհասական կռիվ է բորբոքվում գյուղում ամրացած 15 հայ ռազմիկների և թշնամու գումարտակի միջև: Հայկական մարտական խմբի հրամանատար, 18-ամյա Սեթ Բոգեյանը, լրիվ շքուշապատումից խուսափելու նպատակով իր ռազմիկների մի մասը թողնում է գյուղում, մնացած մասի հետ ամրանում է թշնամու վրա իշխող լեռնալանջին: Օրվա ընթացքում, անընդհատ համարյա ամբողջ օրվա ընթացքում, թշնամին գնալով սեղմում է գյուղի պաշարման շղթան: Իրիկանդեմին նրան հաջողվում է ներխուժել գյուղի վերին թաղը, ուր կատաղի մարտեր են բորբոքվում յուրաքանչյուր տան ու փողոցի համար: Կռվին տարերայնորեն սկսում է մասնակցել Նաև գյուղի անգլեն բնակչությունը՝ կացիներով, բահերով, անգամ քարերով: Հայերը ընկնում էին, լուրջ կորուստներ պատճառելով թշնամուն: Վախորդից Փիրուզը ջախջախում է թուրք ռազմականի գյուղը, ստապում նրան անընչացած, հետո ընմնում է նաև ինքը: Բացառիկ խիզախություն են ցուցաբերում գյուղի պաշտպանները: Նրանք մի կողմից կասեցնում են թշնամու գերազանց ուժերի առաջխաղացումը, մյուս կողմից կազմակերպում գյուղի բնակչության փոխադրումը կրակի գծից դեպի ներքին թափ: Մարտական այդ խնդրի կատարման ընթացքում հերոսաբար զոհվում են Արմշատ գյուղացի Ծախան Թումույանը, Կաղայի գյուղացի Մկրտիչ Մուրադյանը, Մուսկավա գյուղացի Տիգրանը: Նրանց կցանքը էծան չի հատում թշնամուն: Մինչև ուժասպառվել վիրավոր Ծախան Թումույանը սպանում է վրացի, իսկ Տիգրանը 3 համիդական: Զոհված Ծախանին փոխարինում է գյուղի երիտասարդ կանանցից մեկը, որը վերջնելով նրա հրացանը, շարունակում է պաշտպանել նրա դիրքերը: Ծավոք, մեզ չհաջողվեց իմանալ խիզախ հայուհու անունը. կռիվ մասնակիցները նրան հիշում են միայն որպես «Մախաթի հարս»:

⁸ Վան-Տոպ, 1918 թ., № 26, էջ 10:

⁹ Անդ:

մայրամուտի՝ հակառակորդը գրավում է վերին թաղը, կողոպտում ու հրկիզում է այն: Մարտակառն Գործողությունները փոխադրվում են ներքին թաղ, ուր մինչ այդ ռազմիկները Հաբեթն ու Գրիգորը կոչում էին թշնամու մոտ 100 հրահանգների դեմ: Փամփուշտի սլակատ թյան պատճառով անհնար էր նրկարառն դիմադրել: Հայ ռազմիկները ռոխաված գիշերվա ընթացքում իրենց պաշտարանության տակ եղած բնակչությանը փոխադրում են Ծիծանց գյուղ և, թողնելով ներքին թաղը, միանում են լեռնալանջի իրենց ընկնողներին:

Օրվա մարտերում քաջությամբ աչքի են ընկնում Կառլայի գյուղացիներ Սախիկ Կուրդյանը, Սիլոն Մարտիրոսյանը, Մուրադ Զիրոյանը, Հոխան Ահմետյանը, Արմշատի գյուղացիներ, Հովսեփ Սարգսյանը, Հոյո Սալաթյանը, Մուրադ Սանչոյանը, Զնուկ և ուրացիներ Միրզո Բազանը և Մելիք Զրմոյաշի:

Մայիսի 10-ի լուսաբացին Սեթ Բոզեյանը: խորհրդով օգնության են հասնում Հովսեփ Գարունյանը, Սահակ Չոլոյանի, Միհրան Չաթոյանի և Ազատ Միմոնյանի մարտական խմբերը, որոնք միավորում էին 81 ռազմիկ: Հակառակորդի դեմ հարձակումը նրանք սկսում են լեռնալանջի իշխող բարձունքներից և քայլ առ քայլ ակցվել մեջ են առնում ու սեղմում թշնամուն Սվտիկնա գետի ափին: Հակառակորդը փորձում է նահանջել փայտաշեն կամուրջով, բայց հայ մարտիկները կրակով փակում են նրա ճանապարհը: Ամբողջ օրվա ընթացքում թուրք-համիդեական զորամարտակը տեղից տեղ է փախչում և չի կարողանում ելք գտնել կրակի օղակից: ճա տալիս է ավելի քան 50 սպանված և մեծ թվով վիրավորներ:

Նույն օրը երեկոյան հայկական մարտական խմբերը, առանց միմյանց տեղյակ պահելու, հետանում են ռազմավայրից տարբեր ուղղություններով: Թշնամու դեմ մնում է միայն Հովսեփ Գարունյանի 20 հոգուց բաղկացած խումբը, որն ամրացված էր Սոզվանց գյուղում: Կրակի գծից հեռացել էր նաև Սահակ Չոլոյանի խումբը, որի վրա էր դրված այդ գյուղի պաշտպան թյունը: Զինվորական կարգապահության պա կոպիտ խախտումը, որը թույլ տվին Սահակ Չոլոյանը, Ազատ Միմոնյանը և Միհրան Չաթոյանը, անհետևանք չմնաց: Օգտվելով դրանից, թշնամին նոր համարումներ ստանալով կարողացավ գրավել հայ ռազմիկների բաց թողած իշխող դիրքերը և մայիսի 11-ի լուսաբացին հարձակման անցավ Սոզվանց գյուղի վրա:

Հովսեփ Գարունյանի 20 խիզախ մարտիկները դիրքեր գրավելով Հեթուն բարձունքի վրա, փակեցին թշնամու հարձակման ճանապարհը և օրհասական մարտի բռնկեցին թուրք-համիդեական 800 զինվորների դեմ: Անհավասար կռվում ընկնում էին հայ քաջերը: Վիրավոր ռազմիկները կռվում էին մինչև վերջին շունչ: Ծանր վիրավոր Երեմ Մարկոսյանը շարունակում է կռվել, քանի դեռ փամփուշտ ունի: Նկատելով, որ նրա փամփուշտներն սպառվել են, թշնամու զինվորները հարձակվում են նրա վրա: Բայց մինչև զոհվելը, Երեմը հավաքում է իր վերջին

ուժերը և քաթին խիկով ջարդում է իր հրացանը, որ սխալի այն չընկնի թշնամու ձեռքը:

Գարունյանի ռազմիկները իրենց կյանքի գնով կոտորածից փրկում են Սոզվանց գյուղի բնակչությանը: Հաջի մահով ընկնում են շատերը, որոնք թվում մարտական խմբի անվնաս հրամանատար Հովսեփ Գարունյանը: Նրա պաշտոն անունը հարգանքով է հիշում ամեն մի շատախոյ:

Մրկային կրակի օգնությամբ թշնամու գերազանց ուժերը տիրում են Հեթուն բարձունքին: Հայ վիրավոր մարտիկներ՝ Կառլայի գյուղացի Մկրտիչը (Մկրտ) թաղեցիներ Զաքար Մանուկյանը (Բրզո), Հեթուն Սաչուն, Բզո Ծափնյանն ու Արամ Դանիկյանը շարունակում են դիմադրել թշնամուն՝ դանդաղ նահանջելով: Գրավելով Սոզվանց գյուղը, հակառակորդը հետապնդում է հայ ռազմիկներին: Վիրավորված մարտիկները ապաստանում են Թաղից ոչ հեռու Աստվածաշեն վանքի գավիթում: Թշնամին շրջապատում է վանքը, բայց նրա փորձերը ներխուժելու վանք և գրավելու այն, անցնում են ապարդյուն: Հայ 5 վիրավորներ համատորեն ետ են շարժում թշնամու մեկը մյուսին հաջորդող գրոհները: Վերջինս հրդեհում է վանքի փայտաշեն գավիթը, որից բոցավառվում է նաև վանքի դուռը: Թանձր ծխից ուղարկվում են վիրավորներից 2-ը, բայց մյուսները շարունակում են դիմադրել և ետ մղել թշնամու հարձակումները:

Հինգ վիրավոր ռազմիկների դուրսյան մասին Թաղում հայտնի է դառնում միայն ուշ երեկոյան: Կառլայի մակերպվում է շտապ օգնություն և վիրավորները փոխադրվում են Թաղի հիվանդանոց:

Գրավելով Սոզվանց գյուղը՝ թշնամին պայտանջ շրջապատման մեջ է վերցնում Թաղ ավանը, խզում է կապը գավաթի կենտրոնի, Ծառախի ձորի և Սևտիկին գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերի միջև: Նույն օրերին թուրքական կառավարության դրամիթը աստորատվում են թիկունքից Ծառախի վրա հարձակվել նաև Տիգիսի, Սափսերի, Սոքանցի և Մոկսի համիդեական թղերը: Մոկսի վրացով փորձում են Ծառախ ներխուժել նաև հյուսիսային Միջագետքից ուղարկված թուրք-համիդեական հրոսակախմբերը: Տեղեկություն է ստացվում, որ կառավարությունը ըստ պատճառ է ոչնչացնել Մոկսի գավաթի հայերին, եթե նրանք անհապաղ չհանձնեն զենքերն ու զորակոչված ռազմական մարդկանց: Հուրդ Մուրթուլաբեկի հավանությունը Մոկսի հայերը մարտական վիճակի մեջ եմ դնում իրենց զինված խմբերը և պատրաստվում ինքնապաշտպանության: Այդ օրերին թշնամին ստանում է 2 թեղանիք և հրետանային մշտական հարվածի տակ է առնում Թաղ ավանի հայկական դիրքերը: Ծառախի հայության վիճակը խիստ ծանրանում է: Դարձյալ ժողովի են հավաքվում մարտական խմբերը՝ ղեկավարները: Սամվել Մեսրոպյանը հայտարարում է, թե պետք է Թաղը լքել և քաշվել: Գոհն երիտասարդությունը ազատել¹⁰:

¹⁰ Վան-Տոսպ, 1916 թ., № 26, էջ 11:

Ծառախի հայրենասերներին խորթ էր հուսահատությունն ու մորթապաշտությունը: Նրանք չէին կարող գեներ ձեռքին փախուստի դիմել՝ թշնաման հաճեցնելով կանանց, երխանների ու հարազատների բազմությունները: Մարտական խմբերի ղեկավարները մեծում են Սամվել Մեսրոպյանի պահանջը: Նրանք վճռում են՝ «Ոչ մի նահանգ, մինչև արյան վերջին կաթիլ մնանք ու մեռնենք մեր ընտանիքին հետ»¹¹: Ժողովում Շահեն Արթիկյանը, Թովմաս Գալստյանը, Միլան Մուրադյանը և ուրիշներ դատարարում են Սամվել Մեսրոպյանի բռնած գիծը: Սամվել Մեսրոպյանի ծերունի հայր Մեսրոպ 2դոյանը արտահայտվում է՝ «Ով թողնի ժողովրդին և փախչի, թեկուզ նա լինի իմ որդին, կենդանի չի մնա: Իմ առաջին գնդակը նրա ճակատին կսփռեմ»¹²:

Ժողովը միջոցառումներ է մշակում գավառի ինքնապաշտպանությունը ավելի ամուր հիմքերի վրա դնելու համար: Ըստ այդմ զգալիորեն սեղմվում է պաշտպանական շրջագիծը: Արմատ ու Կանեթ գյուղերից հայ բնակչությունն ու մարտական ուժերը փոխադրվում են Կաղպի գյուղ: Պաշտպանական կրակագիծը ներառելու հաշվին նոր դիրքեր են կազմակերպվում Մոկսի սահմանների վրա: Խնդիր է դրվում Մոկսի հազկական մարտական ուժերի առջև, եթե հնարավոր չլինի խուսափել զինված ընդհարումից, հայ բնակչությանը Մոկսից փոխադրել Ծառախ և միանալ Ծառախի ինքնապաշտպանական ուժերին: Որոշվում է նաև հարձակողական մարտերով վերագրավել Բոլս և Սոզվանց գյուղերը, թշնամուն ետ շարտել իր ելման դիրքերը, վերականգնել կապը գավառի ինքնապաշտպանական ուժերի միջև: Հարց է առաջ բաշվում հարձակմանը մասնակից դարձնել նաև Փեսանդաշտի ուժերին: Տեղում հաղորդարարը գրում է իր ուշերում, թե Լևոն Շաղոյանը չի պատասխանում այդ հարցի առթիվ զին. շտաբի նամակին: Սևտիկին գյուղի հատվածի հազկական մարտական խմբերի հարձակման ղեկավարությունը ստանձնում է Ծառախի հայրուկային շարժման նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ վարսուհանյա ծերունի Բազիկ Պետրոսյանը:

Անհրաժեշտ էր կապ հաստատել Սևտիկին գյուղի և Թաղի պաշտպանական ուժերի միջև և համաձայնեցնել նրանց մարտական փոխգործողությունները: Այս դժվարին գործը իր վրա է վերցնում արհեստավորական համեստ ընտանիքի մայր, 50-ամյա Ասմարը: Անվախ հայուհուն հաջողվում է գիշերով, թշնամու զինված ուժերի հսկողության տակ եղած վայրերով անցկատելիորեն նամակների փոխանակում կատարել հազկական պաշտպանական հատվածների միջև, նախապատրաստել նրանց համատեղ գրոհը: Կողմերի համաձայնությամբ ծրագրվում է հարձակումն սկսել մայիսի 19-ի լուսաբացին:

Մինչ այդ համառ մարտեր էին տեղի ունենում Թաղի և Կաղպի գյուղի ուղղությամբ: Օգտվելով հայերի համար ստեղծված անբարենպաստ իրադրու-

թյունից՝ թշնամին ձգտում էր ընկնել պաշտպանական աղբերակու օջախների դիմադրությունը և գլուխ քերել գավառի հայության բնաջնջումը: Թշնամին ստավել ջանքեր էր գործադրում Կաղպի գյուղին տիրելու համար, ուր փոխադրվել էր նաև Արմատ ու Կանեթ գյուղերի անգնե բնակչությունը (նրանց մարտական խմբերը միացել էին Թաղի պաշտպաններին): Մայիսի 15-ին թուրք-համալիեական մոտ 400 հրոսակներ հարձակվում են Կաղպի գյուղի վրա: Այդ գյուղի գրավումով թշնամին նպատակ ուներ ավարտել Թաղի շրջապատումը, իսկ ինքնապաշտպանական ուժերի կապը Մոկսի հետ և, անհրաժեշտության դեպքում, գրկել Ծառախի հայությանը Մոկսում ապաստան գտնելու հնարավորությունից:

Թշնամու գերազանց ուժերի դեմ կռվի են բռնվում գյուղի 8 հայ ռազմիկները՝ Արշակ Մկրտչյանի ղեկավարությամբ: Օգտվելով իրենց դիրքային առավելությունից, 8 խիզախները մի քանի ժամ անընդհատ ետ են շարտում հակառակորդի կրկնվող համառ գրոհները: Կռվում հատկապես աչքի են ընկնում Սիմոն Մարտիրոսյանը և Սախիկ Կորոդյանը: Իրիկ-նաղեմին Առնոսի լանջերի դիրքերից մրանց օգնության են հասնում Ազո Հարությունյանի և Արթուր Գլանյանի խմբերը 50 ռազմիկներով, որոնք անսպասելիորեն ճակատից և թիկունքից հարվածի տակ են վերցնում թշնամուն: Հակառակորդը անակնկալ հարձակումից խուճապի է մատնվում և փախուստի է դիմում՝ մարտավայրում թողնելով մի քանի տասնյակ դիակ:

Մայիսի 16-ին Արմատի և Կանեթի մարտական խմբերը Մեղիք Աբրահամյանի գլխավորությամբ լոր ջախջախիչ հարված են հասցնում Կաղպի գյուղի ուղղությամբ կենտրոնացած թշնամու ուժերին և, հետապնդելով նրանց փախչող մնացորդներին մինչև Բարվարի սահմանները, վերագրավում են գավառի հարավում ընկած գյուղերը, այդ թվում նաև Արմատն ու Կանեթը և նորից ամրանում են իրենց նախկին դիրքերում:

Թշնամու համար անհաջողությամբ են ավարտվում նաև Թաղի պաշտպանական հատվածի վրա նրա ձեռնարկած մայիսի 18-ի, 14-ի, 15-ի և 18-ի հարձակումները: Առավել կատաղի բնույթ էր կրում ամսի 15-ի հարձակումը: Այդ օրը թուրք-համալիեական զինվորների խիտ շարքերը անցնելով կամուրջից, Թաղ ավանի պարտեզների միջով գրոհում են հազկական դիրքերի վրա: Նրանց հաջողվում է գրավել ջրաղացն ու Դավոյի սրճարանը, դրանք դարձնել հարձակման հենակետ: Հայերն իրենց գլխավոր ուժերը կենտրոնացնելով աղ ուղղության վրա՝ անցնում են հակագրոհի, միաժամանակ կրակի տակ են առնում թշնամու հարձակվող զինվորներին: Հայ 5 ռազմիկներ (Սահակ, Պողոս, Հայկ, Միլան, Թովմաս) սրընթաց գրոհով անցնում են սրճարանի ետև, արագորեն քանդում են պատը և տասնոցները ձեռք-ներին հարձակվում են սրճարանի թուրք զինվորների վրա: Վերջիններս հրդեհում են սրճարանը և փորձում են փախչել: Նրանցից երկուսին հաջողվում է դուրս վազել շենքից, բայց գնդակահարվում են տեղե-

¹¹ Թուրքն Գարուհյանի անտիպ հուշերից:

¹² Անդ:

ու տեղը: Մնացած թուրք զինվորները սրճարանի հետ միասին հրո ճարակ են դառնում: Նկատելով այդ, առանց որևէ դիմադրության, փախուստի են դիմում նաև ջրաղացում ամրացած թուրք զինվորները: Հայերը շարունակելով հակագրոհը, լիովին մաքրում են Թաղ ավանը ու նրա պարտեզները թշնամուց:

Մայիսի 18-ին լուր է ստացվում, որ քուրդ Մուրթուլաբեկը կարողացել է համոզել և ցրել Մոկսում կենտրոնացված համիդեական հրոսակախմբերին, որոնք պատրաստվել էին Շատախի վրա հարձակվելու: Դրանով հնարավորություն է ստեղծվում Մոկսի սահմանի վրա ամրացած հայկական մարտական խմբերը փոխադրել Բոլս և Սոզվանց գյուղերի աշատագրման համար մղվելիք կռիվի առաջնորդ:

Մայիսի 19-ին հայ ռազմիկները 2 ճակատից անակընկալ հարվածի տակ են առնում Բոլս և Սոզվանց գյուղերում բուն դրած թշնամու ուժերին և հաջողուն գրոհով վերագրավում են իրենց նախկին դիրքերը: Թշնամին նահանջում է՝ տալով լուրջ կորուստներ: Այսպիսով, հակառակորդի բոլոր ուժերը ետ են շրջադրվում դեպի Տիգրիսի աջ ափին ընկած նրանց ելման դիրքերը:

Այդ վճռական հակահարվածից հետո, թեև չեն լուրջ թշնամու թնդանդամներն ու հրացանները, բայց նա հարձակումն էլից ստիպված անցնում է պաշտպանության: Իսկ հայ մարտիկները շարունակում են խնայել իրենց փամփուշտները և թուրքերի համազարկերին պատասխանել հայրենաշունչ երգերով, կրակոտ պարերով:

Շատախի հայության հերոսամարտը ավարտվում է հաղթանակով: Հայ բնակչությունը փրկվում է կոտորածից:

Մայիսի 23-ին սկսվում է թշնամու խուճապային

փախուստը ռազմաճակատի բոլոր հատվածներից: Դրանից մի օր հետո Շատախ է հասնում հայկական կամավորական զույգը: Թվում էր, թե հայրենի գավառը մեկընդմիջ թոթափել է օսմանյան շարաշուք տիրապետության լուծը, փրկվել է մահափրկներից, բնաջնջման վտանգից: Թվում էր, սակայն Շատախի հայության նորախոյությունը մի ամիս էլ չի տևում: Նրան սպառում էր իր համար անհասկանալի գաղթը հայրենի բնօրրանից, որի ամեն մի թիզ հողը իր որդիների արյունով էր շաղախված: Նա կանգնած էր նոր, ավելի ծանր փորձությունների առաջ՝ քաղցի, մահվան ու տևական դեգերումների ճամփաներում: Այդ փորձություններին էլ տոկացին շատախցիները՝ միշտ բարձր պահելով իրենց արժանապատվությունը: Շատախի հայ ռազմիկները արժանի տեղ գրավեցին Վանի և Ատրպատականի 1918 թվականի գոյամարտերում: Վասպուրականի մարտական խմբերի շարքերում շատախցիները բարձր պահեցին իրենց զենքի պատիվը՝ պաշտպանելով նահանգի հայության 1918 թվականի նահանջը՝ Վանից—Սալմաստ—Ուրմի—Սողոմոն—Սարիճկալա—Համադան—Քերմանշահ—Հաղաւտ: Օտար և անհյուրընկալ այդ ուղիների վրա նրանք պատվար կանգնեցին Վասպուրականի: Հայրենագուրի, բնավեր ու տնավեր հայության զանգվածներին՝ ոչնչացնելով նահանգի ճամփաները փակող ջարդարար ուժակներին: Կոտուխի ձորի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Սողոմոնի և Սարիճկալայի գոյամարտերում Վասպուրականի և Ատրպատականի հայ և ասորի ռազմիկների հետ միասին հերոսաբար ընկան նաև շատախցի քաջերից շատերը, ընկան անհիշատակ, անջիրիմ, ընկան անձնվիրաբար՝ չխնայելով իրենց թանկագին կյանքն ու արյունը, որպեսզի սպրի և գոյատևի մայր ժողովուրդը:

